

ЕТНОЛОГИЈА И АНТРОПОЛОГИЈА

УДК: 392.36(497.11)''19/20''

Наташа Николић
Народни музеј Чачак

ПРОМЕНЕ У ОБИЧАЈНОЈ ПРАКСИ НА ПРИМЕРУ ПОБРАТИМСТВА*

Апстракт: У раду се разматра један од видова вештачког сродства – побратимство, које обухвата систем друштвених односа који су у рангу крвног сродства. Побратимство има егзогамни карактер, јер обавезује најближе сроднике и временски је ограничено на учеснике ритуала и њихове најближе (неколико генерација, а потом се губи). Ритуално створени односи формирају непостојеће, а потребне везе које омогућавају вршење ритуалних функција у будућности. Као централна вредност духовног сродства истиче се поштовање личности с којом се ступа у вештачки сроднички однос. У раду су представљени разлози успостављања побратимских односа, начини вршења обреда, народна веровања и промене у обредној пракси које настају од половине 20. века, а нарочито од краја 80-их година.

Кључне речи: *побратимство, Крагујевац, промене у обредној пракси, црквена забрана, истополно вештачко сродство*

Изучавање сродства¹, посебно духовног или вештачког, привукло је пажњу највећих имена српске етнологије, нпр. о томе су писали М. Милићевић, М. Филиповић, П. Ж. Петровић, С. Мијатовић, Т. Ђорђевић,

* Текст је резултат рада на пројекту „Детињство и културни образац Срба“ Народног музеја Чачак, који је финансијски подржало Министарство културе и информисања Републике Србије

¹ Теренска истраживања спроведена су 2011–2013. године на територији општине Крагујевац. У првој години истраживања су вршена у 12 села, на основу упитника који се састојао од 24 питања, од којих се једно односило на побратимство. Од 56 саговорника, 40 је било упознато са овим видом вештачког сродства. Наредне године истраживања су спроведена у граду и приградским насељима, са истим бројем питања; од 13 саговорника 7 је било упознато с побратимством; 2013. направљен је упитник који је садржао 6 питања из домена

В. Чајкановић, као о посебној теми или у оквиру неке од ширих тема.² Ти радови сежу до 70-тих година 20. века. Студије сродства у савременој антропологији последњих деценија 20. века показале су да „многе претпоставке и аспекти традиционалних теорија о сродству нису више одрживи, (да) преиспитивање није довело до сагласности о томе како треба изучавати сродство“ (Ивановић 2008: 134). Својеврстан допринос у овом периоду пружа рад посвећен терминологији сродства (Ракић 1991), у коме аутор напомиње постојање вештачких сродничких веза које су обичајне, ритуалне или правне природе, појединачно их наводећи у речнику термина. У проучавању породице и породичних односа, у наведеном периоду, аутори се баве првенствено питањима крвног сродства и сродничких односа. У етнолошко-антрополошкој сфери интересовања није препозната проблематика духовног или вештачког сродства, а многобројне промене су се одиграле од последњих деценија 19. века, када је такво сродство уочено, описивано и тумачено. Овим радом обухваћен је временски период од 30-тих година 20. века до данас. Представљени су разлози за успостављање побратимских односа, обредна пракса, народна веровања, као и промене које од краја 80-их година 20. века доводе до трансформације побратимства у истополну духовну сродничку везу.

Побратимство је посебан вид вештачког орођавања. У народу се и данас користи израз – *братимљење* (Петровић 1948: 304), каже се *братимити* и *он је њен* или *његов побратим*. Обредним радњама успостављан је нов однос најчешће између мушких и женских чланова заједнице (*побратим / посестрима*), као и код особа истог пола (*побратими, посестриме*). Пракса познаје и обредно успостављене односе између деце и одраслих особа (*посинак, поочим, поћерка, помајка*), које наводи и Вук Караџић (Караџић, 528).

Распрострањеност вештачког сродства била је позната и у далекој прошлости. О старини побратимства сведоче Херодот и Тацит.³ У Бугарској га спомиње Вук Караџић (*исто*). Наша најстарија сачувана молитва и обред побратимства је из Србуље, из прве половине 14. века, коју преноси Милан Ђ. Милићевић у целини (Милићевић 1894: 108–110). Епска народна поезија потврђује га у нашој прошлости и у околним земљама: Босни, Црној Гори, Македонији, и др. Јунаци епских песама братимили су се међусобно (Карађорђе и Васа Чарапић), с Турцима (владика Петар Петровић Његош имао је побратима херцеговачког Али-пашу Сточевића), али и с невидљивим, моћним бићима, какве су виле (Марко Краљевић). Хришћанство је прихватило постојећу обредну праксу и прилагодило је цркви. Обред склапања по-

вештачких сродничких веза – од 48 саговорника 44 је лично или посредно било упознато с побратимством. Истраживања су резултирала радом Николић 2013.

² Видети списак литературе.

³ Олга Зиројевић, Вјерски синкретизам, Алахови хришћани. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/vjerski_sinkretizam_alahovi_hriscani_o_zirojevic.html

братимства у хришћанском тумачењу позива се на Христове речи упућене мајци и св. Јовану Богослову, изречене с крста на Голготи: „Жено, ето ти сина!“ ... Ученику: „Ево ти мајке!“⁴ Обред се спроводи у цркви, уз употребу крстића, док свештеник чита молитву за оздрављење, или више молитви, делове из посланице Коринћанима, део из Јеванђеља по Јовану (Милићевић 1867: 9–14). Пије се причесно (освећено) вино, због чега се у прошлости називало *причесно братимљење*. Ако болесник настави да болује, братимљење се понављало сваке непарне године, три пута са истом особом (Кулишић, Пантелић, Петровић 1970: 44).

Обред је забележен 1961. године у западној Босни: „Приликом благосиљања побратима или посестрима ливањски свештеник чита ’Канон молелбни пресвете Богородице’, јер ту Марија говори другарици да ће родити“ (Филиповић 1967: 313). Аутор напомиње да је свештеник избегавао да братими особе различитог пола, због лошег искуства (Филиповић *н. м.*). У Шумадијској епархији побратимство је забранио епископ, из истих разлога, крајем 80-их година 20. века, док се обреди истополних учесника врше и данас у црквама и манастирима.⁵

Разлози за успостављање побратимских односа

Три су основна узрока успостављања вештачких сродничких односа: здравствени проблеми, пријатељски односи и животне невоље. Одлука о братимљењу код деце, најчешће је доношена по савету старијих укућана, неке бабе, врачаре како наводе испитаници, или након сна, у коме се „јавља“ име лица које треба братимити. У првој половини 20. века избор побратима био је случајан:⁶ први који се појави на капији, на вратима цркве или на првој раскрсници на путу за гробље, биран је за побратима односно посестриму. У другој половини 20. века то је најчешће била одабрана особа, и из тог разлога појединци су имали по неколико побратимстава; наиме, било је грех одбити побратимство.

⁴ „А стајаху код Исусова крста мати његова и сестра матере његове Марија Клеопова и Марија Магдалина. А Исус, видевши матер и ученика кога љубљаше где стоји поред ње, рече матери својој: ’Жено, ето ти сина!’ Потом рече ученику: ’Ево ти мајке!’ И од онога часа узе је ученик себи.“ (*Свето писмо. Нови завет. Јеванђеље по Јовану*, 233).

⁵ На основу саопштења свештених лица, шумадијски владика Сава донео је ову забрану која је забележена у црквеним документима, али нико од саговорника није имао увид у њу.

⁶ „Кад неко вене, треба да тражи побратима или посестриму, да стане на улаз, да посматра људе који долазе, и ко се учини близак и драг да га замоли да га отклапа ... ставља крстове на тело у цркви у Ботуњу.“ Теренски запис из 2013, Цветојевац, исказ посматрача Ж. Михаловић, рођ. 1934.

Здравствени разлози су најчешћи узрок склапања побратимства. У периоду детињства болесно дете је успостављало савез са здравим. Дечак је склапао сестримство са девојком која нема браће (може имати сестре). Сестримиле су се и старије особе, болесна жена је сестримила здраву. Удата жена којој умиру деца или не може да их има склапа везу с младићем или, што је ређи случај у прошлости, склапа побратимство с ковачем.

Побратимски односи успостављају се и између два друга, обично младића – у прошлости се помињу и такви односи између другарица, а данас између старијих жена – ради јачања пријатељства. Овакве вештачки створене везе најчешће настају као супституција за непостојеће родбинске везе. Јединци мушкарци се међусобно братиме;⁷ касније, на свадби побратим га изводи као младожењу, као у примеру из Дреновца. Девојке, јединице се братиме са младићима; они у будућности преузимају улогу брата, старојка на свадби њихових синова. И девојка која има више сестара братими се с младићем из истих разлога, како би осигурала потребну везу као залог за будућност.

Из невоље су се братимили преживели учесници ратова: ратни другови који су прешли Албанију, били на Крфу и Солунском фронту, Максим Петрићевић и Селимир Ђурђевић из Пајазитова;⁸ нарочито кад један другог избави из смртне ситуације, као у случају Богдана Јовановића из Забојнице који је братимио Милета Јовановића из Рогојевца, јер га је рањеног носио неколико километара у Другом светском рату. На свадби је Богдан Милети био девер.⁹ Удовице су братимиле саборце својих мужева који су их погинуле сахрањивали у туђини. Стрина Д. Гавриловића, коме је стриц умро у ропству, у Аустрији, братимила је Вељовића из Опланића, који га је сахранио.¹⁰ Било је и случајева да мајчиног побратима дете очими.¹¹ Интересантан је пример девојке, партизанке, родом из Лике, која је имала једанаесторо браће, али је братимила свог ратног друга, због доброг дела које је учинио за време рата.¹² Било је и примера, да је за време Другог светског рата, док је отац био у заробљеништву, мајка братимила комшију који им је помагао у тешким пословима на имању.¹³ *Побратиме* – чест је начин ословљавања међу блиским друговима, али и непознатим лицима, када је било потребно остварити присан однос или помоћ у невољи.

⁷ Теренски запис из 2013. године, Крагујевац, исказ учесника обреда З. Матовића, рођ. 1972. о обреду извршеном у конаку манастира Драча 2009. с најбољим другом; обојица јединци, пред одлазак једног у иностранство.

⁸ Теренски запис из 2011. године, Поскурице, исказ унука Ж. Петрићевића, рођ. 1948.

⁹ Теренски запис из 2011. године, Рогојевац, исказ сестре М. Јанковић, рођ. 1932.

¹⁰ Теренски запис из 2013. године, Крагујевац, исказ синовца Д. Гавриловића, рођ. 1937.

¹¹ Тако је већ поменути Милета Јовановић из Рогојевца имао поочима, који им је сахранио оца у Немачкој, у заробљеништву, у Другом светском рату. Теренски запис из 2011. године, Рогојевац, исказ сестре М. Јанковић, рођ. 1932.

¹² Теренски запис из 2012. године, Крагујевац, исказ ћерке Г. Секулић, рођ. 1958.

¹³ Теренски запис из 2011. године, Лужнице, исказ Р. Ристића, рођ. 1930.

Обредна пракса

У првој половини 20. века, обред побратимства вршен је према случајном избору, а осим у цркви и на непознатом гробу, вршен је и на огњишту, прагу, дрвљанику, поред реке, и др. (Петровић 1970: 44). Лакши болесници отклапали су се и код посвећене воде (*видарице*), у црквини, у преподневним сатима (Петровић 1948: 306). Случајност је одлучивала ко ће бити побратим, нпр. први намерник на путу до гробља: „Сестра је помајчила једну жену из села после парадедине смрти;“¹⁴ то је учинила иако је имала мајку, што указује на велику старину обичаја. Обред побратимства склапан је најчешће на Младу недељу и црквене празнике. Онога дана када се упита одређено лице да ли жели да се братими, било је уобичајено и да се изврши обред. Обред на отвореном вршен је тако што су ученици били окренути истоку. У обреду је помињан и Свети Јован, као заштитник новостворене духовне везе. Пре обреда учесници нису јели, ни пили,¹⁵ а након извршеног обреда спровођен је табу говора на шта указује израз „враћају се кући ћућећи“. Према теренској грађи, у другој половини 20. века, поред успостављања побратимских односа у цркви и на гробу, они су вршени и уз родно дрво и у ковачкој радионици.

У Крагујевцу и околним селима обред је склапан: у манастирима Дивостин и Драча, над гробницом мученика у Ботуњској цркви, црквама у Пајсијевићу, Влакчи, Крагујевачкој Новој цркви, као и у оближњим манастирима Грнчарици и Враћевшници. Једно од најпознатијих места за склапање побратимства је гроб праведног Јова у манастиру Драча, (Слика 1), који се налази уз јужни зид, у припрати, где су и фреске: Исцељење слепог (Слика 2), Исцељење ослабљеног и Истеривање злог духа, док је у ђаконикону сцена: Св. Никола враћа вид краљу Стефану Дечанском. По народном предању Стојан Марковић Млатишума, обер капетан из времена аустријске окупације, обновио је овај манастир у 18. веку, јер су његова три умоболна сина на гробу праведног Јова оздравила. Фреске су делом оштетиле Османлије, а делом наивни народ који је у праху скиданом с ликова светитеља тражио лек болесницима (Петровић 1967: 14). И манастир Дивостин јесте једно од најпосећенијих места, због чесме Светиње и свечевог гроба у манастирској цркви. Болесници су долазили најпре на чесму, где су се умивали и пили воду, а затим би одлазили у цркву, где су лежали на гробу (Петровић 1968: 1). (Слика 3) Касније, након рушења старе и подизања нове цркве 1974, гробно место свеца у припрати је подигнуто у облику саркофа-

¹⁴ Теренски запис из 2011. године, Дивостин, исказ сестре Љубице Нектаријевић, рођ. 1946.

¹⁵ Једнако код крштења, кум не једе и не пије док се обред не заврши. Теренски запис из 2011, Котража, исказ В. Шевић, рођ. 1952; теренски запис из 2011, Лужнице, исказ А. Вељковић, рођ. 1920; теренски запис из 2013, Јовановац, исказ К. Арсенијевић, рођ. 1949.

га, а кости сахрањене испод олтара. (Слика 4) Изнад свечевог гроба фрескописане су иконе Васкрсење Лазарево и Васкрсење ћерке Јаирове. (Слика 5)

Обред побратимства у црквама вршен је над гробницом свеца, мученика, и др., или испред Богородичине иконе на иконостасу. Свештеник је читао молитву, најчешће за здравље, или делове црквених текстова који се односе на нераскидивост духовне везе. Здрава особа је стављала крстиће на тело болесног, тј. на болна места, док је он лежао на гробу, ослањао главу на гроб или је клечао. Приликом обреда у цркви манастира Дивостин 50-их година 20. века изговарало се: „Узимам те за брата од сада до века.“ – „Примам терет овог света да поделим са братом.“¹⁶

Друга половина 20. века доноси измене у појединим сегментима обреда. У великом броју случајева обред је вршен у манастирској цркви или на гробљу, често на гробу последњег умрлог сродника. Побратим у овом периоду постаје „пожељна“ особа, цењена у својој средини, поштена, радна. Редак је помен Светог Јована као свеца заштитника, и то само у случајевима када је обред извршен у манастиру. Учесници обреда су некада везивани платном или пешкиром, данас држе само свеће у рукама, али је и даље заступљен табу говора, у појединим случајевима. (Слика 8) Чашћавање се спроводи истога дана, након обреда, у кући особе које је тражила побратимство, често на празник који породица прославља – црквену славу, породичну славу, дечији рођендан. По склопљеном обреду побратимства даривали су се кошуљом, великим пешкиром, ланчићем из цркве или минђушама, материјалом, блузом; посестрима дарују једна другу бокчалуком (Цветојевац). Последњих година и дарови су све богатији: ожењен човек (30 година) даровао је посестриму (девојку од 19. година) 2007. године тренерком, пешкиром, иконицом коју су купили у манастиру, а њене родитеље – мајку пешкиром, оца кошуљом.¹⁷

Као пример обреда наводимо братимљење младића из Цветојевца и болесне девојке из Ботуња 1983-84 године у Ботуњској цркви, које је било заказано месец дана раније. Обоје су дошли с родитељима. Без речи су ушли у цркву. Руке су им биле везане пешкиром, а око њених ногу су стављене букагије. Обред је трајао око сат времена. Девојка је побратима после обреда даровала целим бошчалуком. И он је њу скромно даровао, материјалом за комплет. Након тога отишли су на ручак девојчиној кући. Ишао је код ње и на свадбу, а када се он женио, она је била војводиница. Био је и на испраћају у војску њеном сину.¹⁸

Забраном вршења обреда насталог због злоупотреба у мушко-женским односима, настављено је вршење обреда са истополним учесницима. О томе

¹⁶ Теренски запис из 2011. године, Дивостин, исказ учесника обреда М. Ранковића, рођ. 1940.

¹⁷ Теренски запис из 2013. године, Крагујевац, исказ Г. Спасојевић, рођ. 1966.

¹⁸ Теренски запис из 2013. године, Цветојевац, исказ учесника обреда Г. Петровић, рођ. 1967.

говори и пример обреда који је извршен 2001. године између две старије жене у конаку манастира Драче, не крај гроба свеца у цркви манастира, који је протекао тако што су оне клечале, док им је калуђер стављао крстове на главу и читао молитву, уз речи: „Од данас она ти је по Богу и Светом Јовану сестра, од данас до века“, као и „Од данас више да цениш по Богу, него по сродству.“¹⁹

Обреди су извођени до 60-их година 20. века и на непознатом гробу, у преподневним сатима, уз коришћење букагија²⁰ – ланца који је искован код ковача, а састоји се из два дела који се провлаче један кроз други и везују за ноге учесника. У исту сврху коришћена су коњска путила или вериге, у недостатку правих гвоздених веза. (Слика 6) У другој половини 20. века, побратимства су све више склапана на познатом гробу, најчешће последњег умрлог из породице, чиме се обред формулише као обред „отклапања“ од конкретног умрлог сродника; пита се „Ко те је отклапао?“ а не „С ким си се братимио?“. Настао је услед веровања да умрли сродник повлачи за собом најмилијег из породице. Након сахране могло је да прође и више месеци, али би се сваки здравствени проблем тумачио кроз везу са умрлим, због чега се обред „отклапања“ спроводио на гробљу уз речи: „Отклопи роба од гроба“ и „Отклапам роба од гроба“, које су три пута понављане. На крају би се ослободили гвоздених веза, пили вино из исте чаше по три пута, неки учесници би преламали погачу, изљубили би се. Ћутећи би се враћали кући.²¹ Такав пример је и обред склопљен на гробу дечака, који је умро у 7-ој години; то је био испитаников брат. Због болести он се братимио на његовом гробу, са 15 дана млађим, дечаком из комшилука. Болесног су га однели до гробља, окружили крстачу коњским букагијама, а крајеве им везали за ноге. Тада су они „узели вино из уста један другом, три пута“, изговорили одређене речи – не сећа се којих – палили свеће. Враћали су се кући ћутећи, као и опорављени болесник који је ишао пешице. Остали су у братским односима; иду један код другог на славе, свадбе и зову се *побратиме*. Обраћају се један другоме: „Рале, где си побро?“, а родитељима *помајко, поочиме*.²²

Иако су се вештачки сроднички односи најчешће склапали на гробљу, обредна пракса се разликује од случаја до случаја, јер су осим лица која се братиме обреду присуствовале и упућене особе које су спроводиле све потребне радње. Неки су обред спроводили на познатом, непознатом и задњем

¹⁹ Теренски запис из 2013. године, Дреновац, исказ учеснице обреда Ј. Лазаревић, рођ. 1942.

²⁰ Теренски запис из 2013. године, Цветојевац, исказ учеснице обреда Ж. Михајловић, рођ. 1934. о обреду из 40-те; Јовановац, супруга, В. Милосављевић, рођ. 1940; Јовановац, учесник обреда З. Бркић, рођ. 1943, о обреду из 1951; теренски запис из 2011, Рогојевац, исказ учеснице Д. Симовић, рођ. 1943. о обреду из 1958-59. године

²¹ Теренски записи су из 2013: из Дреновца, исказ учеснице обреда 2001. Ј. Лазаревић, рођ. 1942; из Јовановца, исказ супруге В. Милосављевић, рођ. 1933. о обреду из 40-их.

²² Теренски запис из 2013, Крагујевац, исказ учесника обреда Р. Матовић, рођ. 1946, о обреду извршеном око 1955.

гробу из куће, изговарајући уобичајену формулу за отклапање три пута: „Отклопи роба од гроба“ и „Отклапам роба од гроба“. Поред сеоских гробаља, обред се спроводио и на старом градском гробљу у Крагујевцу. Примери показују различиту праксу: негде каде гроб и пију вино (Десимировац); негде се вежу букагијама, а након отклапања пију воду и једу коцке шећера (Рогојевац). На гробљу, с веригама, запајали се преко гроба вином, удата жена без деце и неожењен момак (Пајазитово).

Братимљење букагијама уз родно дрво, нпр. јабуку, шљиву у дворишту болесника, редак је пример старинског отклапања болесника који није у стању да издржи пут ни до гробаља, ни до цркве. Примери за овај облик братимљења јесу теренски записи из 2011. из Лужница – исказ сина Р. Ристића рођеног 1930. о обреду извршеном 70-их испод шљиве и теренски запис из 2013. из Ботуња – исказ учесника Љ. Јовановића, рођ. 1938. о обреду извршеном 1943. испод шљиве ранке. Овим обредом склапан је савез са здравом особом у нади да ће оболели оздравити.

Обред побратимства с ковачем склапале су жене којима „се не држе деца“, и умиру убрзо након порођаја. Жена је по договору одлазила код ковача у поноћ, где јој је он у својој радионици ковао бројне минијатурне пољопривредне алатке: ашов, срп, чекић, клешта, потковицу, наковањ, секиру, лопату, нож, и др. (Слика 7) Обред се обављао у тишини, док је жена стајала нага. Када искује алатке од олова или гвоздене коњске потковице, нађене на друму, ковач их је предавао жени једну по једну. Свака алатка је имала рупицу кроз коју су све заједно везиване жицом (прстеном). Ковач би тада питао жену: „Примаш ли Бога и св. Јована?“ Она би одговорила: „Примам.“ Ковач је често био ромске националности. Трудница је ове алатке носила о појасу за време трудноће, као амајлију, а касније их стављала у колевку. Нека деца су их носила и по неколико година.²³ Ковач је богато дарован, а тако склопљено побратимство се поштовало, без обзира на различиту националност.

Побратимство је склапано најчешће једном у животу, али има примера да је једна особа склапала и неколико побратимстава. Постоје и примери вишегенерацијског братимљења између чланова двеју породица, нпр. Гавриловићи и Ђорђевићи у Поскурицама, где су три генерације оствариле везу вештачког сродства. Забележени су и примери братимљења отклапањем једне девојке с тројицом рођене браће, у временским размацима (Трмбас), као и братимљења младића с две рођене сестре које су остале без брата (Кутлово). Има примера да су се исте особе братимиле на гробљу, а касније и у цркви. Неки су обред понављали, ако није долазило до побољшања здравственог стања, сваке непарне године; на пример: „Три пута је Анђелија

²³ Подаци из музејске документације, Инв. бр. Е-1400, Амајлија, израдио Ром Михајло Недељковић, рођ. 1933, Корман; теренски запис из 2013. године, Ботуње, исказ ковача Д. Поповића, рођ. 1933, који је вршио обред у другој половини 20 века; теренски запис из 2013. године, Драча, исказ учесника В. Јагличића, рођ. 1925. о догађајима из треће и почетком четврте деценије 20. века; теренски запис из 2013. Крагујевац, исказ супруге Р. Матовића, рођ. 1946, о обреду из 70-те.

братимила деду Животу Радовића, пре 1941. Била је болесна и отклапала се преко гроба.²⁴

Након смрти побратима, посестрима су носиле црнину годину дана, не само за побратимом већ и за помајком,²⁵ на шта упућују бројни примери: „Носила је црну мараму за поочимом и за његовом женом.“²⁶ „Тетка Борка је за побратимом носила црну мараму годину дана и жалила га као рођеног брата. Звао је ’Борка, сејо’.“²⁷ Наведени примери уз друге сличне исказе саговорника на терену о ношењу црнине за умрлим побратимом, понекад и за његовом мајком или супругом, показују да је то био обичај током 20. века. Обичај је заступљен и данас, али у знатно мањој мери.

Народна веровања

Веселин Чајкановић братимство сматра старинском религијском установом, коју назива вештачким сродством или „правилније сродством по Богу“ (Чајкановић 1994: 50). Тихомир Ђорђевић сматра да се побратимство и поочимство у народу сматрају као „тежа и о њих се ретко греша“, наводећи да је довољно „некога само назвати именом вештачког сродника“, да је вештачко сродство „јаче од крвног“, да прељубе има међу вештачким сродницима и да се она сматра као „тежак грех“ (Ђорђевић 1984: 165–166).

Саговорници које смо срели на теренским истраживањима правдали су своје учешће у обредима наводећи да је склапање побратимства било пожељно, а „грота“ је одбити особу која тражи помоћ. Због тога су поједини имали и више побратимстава. Народне изреке и изрази потврђују та схватања: „Прече је по Богу, него по роду“,²⁸ „То је исто као кумство“,²⁹ „То се цени као рођено своје“,³⁰ „Више се поштује, јер се крстом прихвата побратимство“, „Поштовали се“, „Звали се на славе и литије, свадбе, при сваком сусрету указивали дужну пажњу“, „Ако нема сестра брата, она ће да га побратими, онда он буде старојко на свадби.“³¹ „Ко је најдражи друг детету, он да буде брат.“³² „Побратимство и кумство не ваља да се

²⁴ Теренски запис из 2011. Рогојевац, исказ унукe П. Радовића, рођ. 1954.

²⁵ Теренски запис из 2011. године, Цветојевац, исказ ћерке М. Николић, рођ. 1948.

²⁶ Теренски запис из 2013. године, Дреновац, исказ учеснице обреда З. Симовић, рођ. 1940.

²⁷ Теренски запис из 2013 године, Цветојевац, исказ усвојене сестричине Н. Марковић, рођ. 1933.

²⁸ Теренски запис из 2011. године Рогојевац, исказ Д. Симовић, рођ. 1943.

²⁹ Теренски запис из 2011. године, Цветојевац, исказ В. Николић, рођ. 1938.

³⁰ Теренски запис из 2011. године, Пајазитово, исказ П. Срећковић, рођ. 1932.

³¹ Теренски запис из 2011. године, Пајазитово, исказ Ј. Радовић, рођ. 1922.

³² Теренски запис из 2011. године, Цветојевац, исказ Л. Марковић, рођ. 1941.

одбија“.³³ Ове изреке указују на праксу надомештања непостојећих а потребних друштвених веза, уз уважавање и поштовање личности.

Одрицања од побратимства било је само изузетно, као у примеру одрицања од поочимства у доби од 25 година болесном дечаку, који је остао без оца у 7-8. години, и тражио је да се дете одведе лекару. Мајка је ипак нашла другог поочима, те 1947. године.³⁴ Човек од 75 година одбио је да буде поочим човеку од 40 који је изгубио оца 2009. године.³⁵ Замена умрлог родитеља живим настала је као последица трагичних догађаја и породичне несреће. Миленко Филиповић у раду о симболичкој адопцији наводи обред „облачења“, из кога проистиче посебна врста вештачког сродства, у коме живи заузима место умрлог члана породице (Филиповић 1991: 390–404). На истраживаном подручју симболичку адопцију представљао би обред братимљења детета са одраслом особом. Нови родитељи називају се *поочим* или *помајка*, а деца *поћерка* или *посинак*. Деца *очиме* или *помајче* одраслу особу, чиме се имитативном магијом, у којој слично производи слично, тежи замени преминулог живим. У новоформираном односу *поочим* и *помајка* омогућавају непроменљивост, супституцију умрлог, у односима, чиме се гарантује будућност детета. Нови родитељи немају посебне, ни обичајима прописане, обавезе према деци; свако живи у својој породици, некад и у различитим местима. Новоформирани однос утиче на забрану брачних веза најближих сродника, а одликује га узајамно поштовање. Обредне радње путем којих настају вештачки односи сродства деце и одраслих у свим наведеним примерима из теренског истраживања вршени су на гробљу, кроз обред *отклапања*. Тако је и девојчица од 11 година *очимила* ожењеног човека без деце након погибије свог оца у рату; обред се извршио на гробу њеног стрица, јер је очев гроб остао непознат. Тада је изговорила: „Да си ми по Богу отац за века;“³⁶ дечак је *мајчимио* жену кад је остао сироче.³⁷ Живи су настојали да обредним радњама врате претходно стање које је нарушено смрћу блиске особе. Старији испитаници су били учесници ових обреда, док су генерације рођене у другој половини 20. века већином неупућене у ове обреде.

И у случајевима *сродства по млеку*, које је у прошлости настало из нужде, дојено дете је указивало посебно поштовање жени дојиљи и њеној деци. У првој половини 20. века, док су се жене порађале код куће и док је постојала већа могућност да дете задоји друга жена, у народу је владало велико поштовање те жене и њене деце, нарочито женске. То је подразумевало и забрану брачних односа између деце исте дојиље, јер се у народу сродство по млеку ценило као и сродство по крви. Иако није било посебних обредних радњи, коришћена је терминологија вештачког сродства (*помајка*, *посетрима*, *побратим*) и постојало је међусобно уважавање. Старији саговор-

³³ Теренски запис из 2013. године, Ботуње, исказ Љ. Јовановић, рођ. 1938.

³⁴ Теренски запис из 2011. године, Пајазитово, исказ Ј. Радовић, рођ. 1922.

³⁵ Теренски запис из 2011. године, Пајазитово, исказ М. Миленковић, рођ. 1934.

³⁶ Теренски запис из 2013. године, Дреновац, исказ учеснице обреда З. Симовић, рођ. 1940.

³⁷ Теренски запис из 2013. године, Дреновац, исказ синовца В. Шпилевића, рођ. 1943.

ници на теренском истраживању, који су упознати са овим видом вештачког сродства, изједначавају га с побратимством и користе исту терминологију. Млађе генерације, рођене у другој половини 20. века, нису упознате са овом врстом сродства нити са његовим значењем.

У народу су данас готово непозната веровања и обредне радње везане за једноданчиће (једноданце) или једномесечаре и обичаје који се спроводе након смрти једног од њих (Мијатовић *н. д.* 83–85).³⁸ Веровање да ће након смрти једног други боловати и умрети, у другој половини 20. века пренето је на укућане, посебно децу коју је покојник много волео, али и на друге блиске сроднике, нпр. сестре у старијем животном добу.

Познато је *откупљивање од умрлог* без братимљења.³⁹ Неке од испитаница су сматрале да и ови обреди стварају посебну везу, у рангу побратимства, нарочито ако је вршено запајањем вина из уста друге особе над гробом или из раке, на дан сахране, или уопште, касније на гробу умрлог. Обичај је практикован после смртног случаја у кући, кад неко не може да спава, кад га мучи нешто; на пример, једна жена је водила унуче на дедин гроб, јер је дете плакало ноћу.⁴⁰ Тада *чиста* жена *запаја дете преко мртваца или гроба*, обично у дворишту након опела, да не би водили децу на гробље. У исту сврху вршено је и откупљивање, рано ујутру, на гробљу. Ношена су три цвета и бацана на свеж или стари гроб. Говорило се: „Ево теби бели цвет, а ти мени цео свет“.

Забележени су бројни примери откупљивања од умрлог са теренских истраживања 2011–2013.⁴¹ Према саговорницима, последњих година, млађи свештеници не дозвољавају спровођење овог обреда, у који су према спроведеним теренским истраживањима упућене само поједине старије жене (већина осталих не прихвата разговор на ову тему).

³⁸ Једно од питања с теренских истраживања на тему детињства из 2011–2012, односило се на веровања о једноданчићима (народни израз). „Ако је неко у кући или родбини рођен истог дана с оним што је умро, онда се они зову једноданци, а ако су рођени исти месец, онда су једномесечари“ (Мијатовић 1907: 83–84). „Деца једноданчићи, нпр. оба рођена у понедељак, и близнад, кад једно од њих умре, онда мртво дете ’повлачи у гроб’ оно живо. У овом случају се живо дете отклапа од мртвог ... баци жути цвет мртвом детету и изговори: ’Ја теби жути цвет, а ти мени бео свет’“ (Петровић 1948: 306).

³⁹ Мијатовић наводи три начина откупљивања од умрлог, од којих се само један и данас примењује на гробљу (Мијатовић *н. д.* 153).

⁴⁰ Теренски запис из 2013. године, Дреновац, исказ учеснице обреда, бабе Драгане Симовић, рођ. 1941.

⁴¹ Запаја се преко мртваца у кући, жена која је *чиста* – нема месечни циклус и није у црници. Сматрају је као сестру, пријатеља; запаја све чланове породице. И кад се дели преко гроба и онда може да се врши обред; према запису из 2011, Лужнице, исказ М. Вељковић, рођ. 1943. Наводим пример још једног исказа: „Чиста жена ваља се да запоји децу преко мртваца. Запајала је у две фамилије. Детету веже црвен кончић и даје му жути цвет. Дете узме цвет и стави га на мртваца говорећи: ’Мене бео свет, а тебе жути цвет’. Вино из чаше сркне 3 пута. Откупљују само децу и оног ко је превише волео преминулог“; према запису из 2011, Лужнице, исказ А. Вељковић рођ. 1920.

Закључак

Побратимство, као вид вештачког сродства, инкорпорирано је и у црквене обреде, уз бројне нехришћанске елементе. Иако постоје сачувани записи молитви и обреда из прве половине 14. века, они нису заживели, јер их у употребним црквеним књигама молитви нема. Црквена пракса постоји, али су обред, избор молитве и речи које се упућују учесницима препуштени свештенику. Након забране побратимства од краја 80-их година 20. века у Шумадијској епархији, долази до редукције многих елемената у вршењу обреда. Обред се, након тога, спроводи и даље, али у мањем обиму и обично код истополних особа. У неким случајевима и место одржавања обреда није више у цркви, на гробу свеца или страдалих мученика, већ у манастирском конаку (нпр. у Драчи). Осим у црквама и манастирима обреди братимљења вршени су и на другим, одабраним местима, као што су гроб, ковачка радионица и родно дрво; тражи се прекид везе са хтонским силама (тј. гробом) и склапа нови савез са здравом особом; затим, на наковњу, симболу заштите од порођајних демона, кују се алатке – амајлије за трудницу;⁴² побратимство се вршило и уз родно дрво, као седиште душе, што указује на жилавост прасловенских религијских веровања. У основне узроке склапања побратимства спада веровање да веза са здравом особом може болесном донети опоравак, да се посебним ритуалом оснаже пријатељски односи који већ постоје између две особе и да се обредом братимљења исказе захвалност другоме за спас из невоље, нпр. ратна страдања, несреће. Новостворене духовне везе склапане су на младу недељу и црквене празнике, а обред се врши у преподневним сатима, уз читање молитве, која доноси заштиту, или отклапањем букагијама – гвозденим предметом који има заштитна својства, постављањем трију питања и давањем трију одговора, пијењем вина три пута, љубљењем, табуом говора, даривањем и чашћавањем. Уз основне облике братимљења, као што су побратим / посестрима, проистекле су и друге потребне вештачке сродничке везе – *поочим, помајка, поћерка, посинак*.

Побратимство је веома поштовано, што потврђују народне изреке: „Преће је по Богу, него по роду“. Односи се на појединце, али и на њихове породице, који поштују забрану орођавања у онолико генерација колико се помиње и цени побратимство. Новостворени односи омогућавају обредно учешће нових духовних сродника у породичним ритуалима, нпр. у свадби. Значај вештачког сродства потврђује и ношење црнине годину дана за умрлим побратимом, а у неким случајевима и за његовом мајком или супругом.

У обредној пракси друге половине 20. века долази до мешања и преклапања различитих веровања. Тако и веровање да је након смрти једног члана породице, његов сродник, рођен истога дана у недељи или месецу, у

⁴² Ковач је у вези с мистичним силама, над којима има власт. Ударање у наковањ има апотропејски карактер и као култни предмет употребљава се у лечењу. Видети у Кулишић, Пантелић, Петровић 1970: 222.

животној опасности, прераста у веровање да умрли укућанин „вуче у гроб“ омиљеног сродника. Због тога су спровођени и обреди „откупљивања од умрлог“, за које поједини саговорници сматрају да су у рангу побратимства, иако је изворни обичај заборављен.

Према резултатима теренских истраживања, вештачки створене духовне везе или побратимства биле су заступљене и након секуларизације друштва половином 20. века. Учесталост примера ове врсте духовног средства показује да су народна веровања имала најјаче упориште у сеоским срединама. Забраном вршења обреда међу особама различитог пола у црквама, обреди су наставили да се спроводе спорадично, нарочито код чланова оних породица које су неговале ову традицију, што потврђује и теренска грађа.

Доступност здравствених услуга и у сеоским срединама – сеоске амбуланте, домови здравља – омогућавају правовремену здравствену заштиту, због чега појединац не мора да је тражи у религијско-магијској сфери. Образовање, културни и спортски активизам, савремени облици комуникације, могућност слободног кретања и саобраћајне услуге омогућавају успостављање пријатељских односа особа сличног или истог интересовања, које друштвена околина подржава. Колико омогућавају, доступни облици комуникације међусобно и удаљавају појединце, јер стварају велики број краткотрајних познанстава у којима се ступа у површне друштвене везе. На тај начин нестаје до скоро важеће традиционално схватање важности побратимских односа.

Литература

- Ђорђевић, Тихомир. 1984. *Наш народни живот* 1. Београд: Просвета.
- Ивановић, Зорица. 2008. О изучавању сродства у последњим деценијама XX века. *Етноантрополошки проблеми* 2. Београд.
- Карацић, Вук. *Српски рјечник*. Државно издање. Београд, 1935.
- Кулишић, Шпиро, Пантелић, Никола, Петровић, Петар Ж. 1970. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Мијатовић, Станоје М. 1907. *Левач и Темнић*. Српски етнографски зборник 7. Београд: СКА.
- Милићевић, Милан Ђ. 1867. *Живот Срба сељака*. Београд: Књажеско српска печатња.
- Милићевић, Милан Ђ. 1894. *Живот Срба сељака*. Српски етнографски зборник 1. Београд: СКА.
- Николић, Наташа. 2013. Духовно сродство у периоду детињства. *Музеј детињства*. Чачак: Народни музеј Чачак.
- Петровић, Петар Ж. 1948. *Живот и обичаји народни у Грузији*. Српски етнографски зборник 6. Београд: СКА.

- Петровић, Петар, Ж. 1967. *Манастир Драча код Крагујевца*. Београд.
- Петровић, Петар Ж. 1968. *Црква у Дивостину код Крагујевца*. Београд.
- Свето писмо. Нови завет*. Ваљево: Глас цркве, 2008.
- Ракић, Радомир Д. 1991. Терминологија сродства у Срба. *Етноантрополошки проблеми* 13. Београд.
- Филиповић, Миленко. 1967. Етнолошки записи с пута по западној Босни 1961. године. *Различита етнолошка грађа*. Српски етнографски зборник 80. Београд: САНУ.
- Филиповић, Миленко. 1991. *Симболична адапција. Човек међу људима*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Чајкановић, Веселин. 1994. *О врховном богу у старој српској религији*. Београд.

Интернет извори

- Зиројевић, Олга. Вјерски синкретизам, Алахови хришћани. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/vjerski_sinkretizam_alahovi_hriscani_o_zirojevic.html

Nataša Nikolić

CHANGES IN RITUAL PRACTICE ON THE EXAMPLE OF BLOOD BROTHERHOOD

Summary

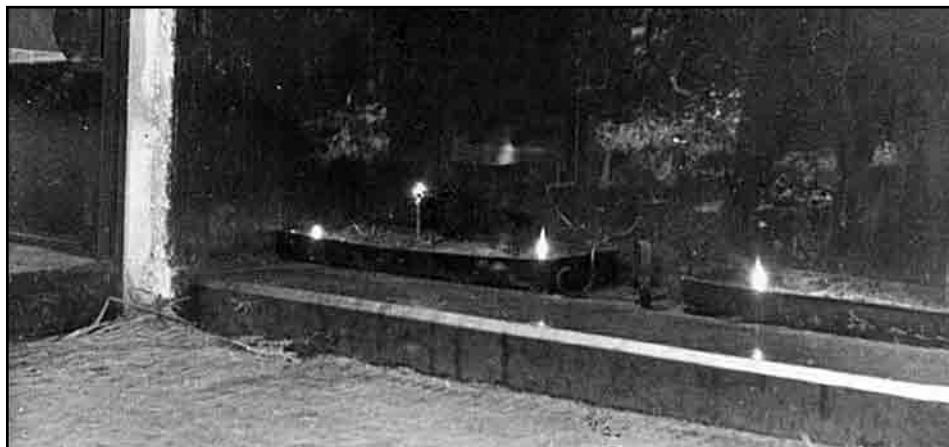
A field research on childhood was conducted in twelve villages in the municipality of Kragujevac during 2011. Over the following two years, research on spiritual kinship during childhood (godparenthood, blood brotherhood, milk kinship, adoption and the adopted child *posvojak*) was conducted in the city and suburban villages. The paper on changes in ritual practice is a result of these studies and a comparative analysis of data from the ethnological literature of the late 19th and early 20th centuries. Artificial kinship was very common in the past, especially blood brotherhood, which implies a system of social relations that are respected even more than blood kinship. Blood brotherhood is established in a ceremonial act, through specific ritual acts. It is exogamous in character, as it sets an obligation for the nearest relatives and its effect is limited in time to the participants in the ritual and their closest descendants (over several generations, and then the obligation ceases). It is a pledge for the future because the relationship established through the ritual creates non-existent but necessary links that enable the performance of ritual functions in the future. Personal respect is highlighted as the central value of spiritual kinship. Changes in ritual practice have gradually taken place since the mid-20th century, when various beliefs and ritual procedures began to intermingle. These changes were additionally fostered by the secularization of society and the archaic character and the great age of the ritual. After it was prohibited to perform the ritual in churches, between males and females, in the late 1980s, the number of established blood brotherhood relations began to decline.

Слика 1. Гроб праведног Јова, манастир Драча, 1970.

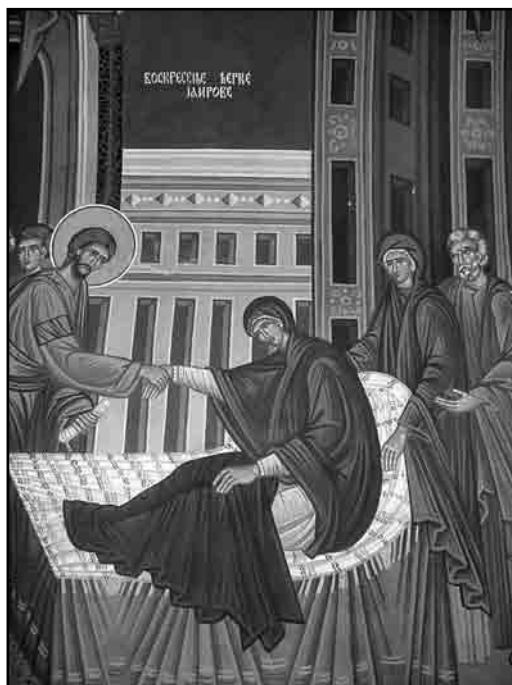
Слика 2. Исцељење слепог, манастир Драча, 1970.

Слика 3. Гробница на свечеву гробу, у манастиру Дивостину, у старој цркви

Слика 4. Свечев гроб у цркви манастира Дивостин, 2014.

Слика 5. Васкрсење ћерке Јаирове, манастир Дивостин

Слика 6. Коњске букагије E-101

Слика 7. Амајлија Е-1400

Слика 8. Побратимство Д. Драгутиновића и З. Живадиновића, у Влачки 2014.